The Culture of Islamic Architecture & Urbanism

Explaining the Urban Planning Strategies from the Perspective of Islamic Realism: Case Study of Zanjan City

Valiollah Rabieifar*
Ph.D. in Islamic Urbanism, Lecturer at Payame Noor University, Zanjan University, Iran.
(Received 25 Agu 2019, Accepted 22 Jan 2020)

Urban planning has moved up from a set of applied techniques developed to an interdisciplinary knowledge, which is closely related to philosophical theories and the social sciences, and without relying on the social sciences, it cannot achieve the basic goals of urban planning. Thus, urban planning is based on social and philosophical schools. Urban planning systems are essential for the growth and development of societies. These scientific systems are not void of morals and values and not independent from economic-political conditions and ideologies, and any individual theory and pattern advanced and established in urban planning is affected by the values and cultural context of a particular intellectual system. Due to the widespread wave of globalization, the concepts and patterns of urbanism in Iran have likewise experienced a fragmented intellectual system and identity crisis as a result of the Western approaches, with the need to redefine the patterns and foundations of urbanism based on the culture and wisdom of the Islamic society becoming more apparent. But one of the philosophical schools that can play a major role in urban planning knowledge is Islamic realism. Islamic realism builds on Allameh Tabatabai's realistic ontology and epistemology, and the concept of "contingent perceptions" represents an innovative theory advanced by Allameh Tabatabai deriving from its epistemological discourses. The main question if the present study is: What are the urban planning strategies from the perspective of Islamic realism? The purpose of this study is to achieve the urban planning strategies for the Iranian cities from the perspective of Allameh Tabatabais Islamic realism. The present study has adopted a qualitative method and retroductive strategy. As regards nature and method, it represents a descriptive-analytical and exploratory research. In terms of objectives, is a fundamental and applied research given its subject matter. The model test was performed using Grounded Theory method through a semi-structured and open interview with residents, specialists and managers of Zanjan city. The concepts and examples of strategies reached theoretical saturation at the 45th interview. The results indicate that interesting urban planning strategies have been inferred from the basics of urban planning knowledge and theoretical-conceptual implications of Islamic realistic urban planning, among them being the necessity of considering the urban reality layers with causal characteristics, emphasizing the innate dimensions of man in determining the desired goals and planning, utilizing a combination of scientific, collective and communicative rationality, revising planning based on the real needs of the urban society, applying value creativity and paying attention to the harmony and convergence of components in the arts and beauty of the city. Thus, in the present study an attempt was made to reveal a tiny part of the Islamic realism thought to the knowledge of urban planning for its transformation. The resultant fundamental concepts of urban planning can be viewed as preliminary and promising steps to localize the basics and intellectual system of urban planning and realization of Iranian-Islamic urban planning.

Keywords: Urban planning, Islamic realism, Allameh Tabatabai, Zanjan city.

* Corresponding author. E-mail: v.rabieifar@tabriziau.ac.ir

Copyright© 2020, the Authors | This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial .terms

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

مقالهٔ پژوهشی

DOI: 10.29252/ciauj.5.1.53

سال پنجم، شماره اول- بهار و تابستان ۹۹

تبیین راهبردهای برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی (مطالعهٔ موردی: شهر زنجان)

ولی الله ربیعی‌فر*

دکترای شهرسازی اسلامی، مدرس دانشگاه پیام نور دانشگاه زنجان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۵/۰۹، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۰۳)

چکیده

زمینه‌های ارزشی و فرهنگی، نظام فکری و فلسفی آن جامعه‌ای است که مسبب اصلی شکل‌گیری و هدایت نظریه‌ها و الگوهای برنامه‌ریزی شهری خاص خود است. در این میان، مفاهیم و الگوهای شهرسازی در ایران نیز بر اثر موج فراگیر جهانی‌شدن، تحت تأثیر رویکردهای غربی، دچار نظام فکری متشتت و بحران هویت شده و لزوم بازتعریف الگوها و بنیادهای شهرسازی مبتنی بر فرهنگ و حکمت جامعهٔ اسلامی بیش‌ازپیش آشکارشده است. هدف از انجام تحقیق، دستیابی به راهبردهای برنامه‌ریزی شهری برای شهر ایرانی از منظر واقع‌گرایی اسلامی علامه طباطبایی است. پژوهش حاضر، به روش کیفی و با راهبرد پس‌کاوی انجام‌شده است. آزمون مدل، به روش داده‌بنیاد از طریق مصاحبهٔ نیمه‌ساختاریافته و باز از ساکنان، متخصصان و مدیران شهر زنجان انجام گرفت که در تعداد ٤٥ نمونه مصاحبه، مفاهیم و مصادیق راهبردها کاملاً تکراری شد و به اشباع نظری رسید. یافته‌های تحقیق، بیانگر آن است که راهبردهای برنامه‌ریزی شهری قابل‌تأملی از مبانی معرفت شهرسازی و دلالت‌های نظری- مفهومی برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی استنباط شده است که این راهبردها مشتمل است بر الزامی بودن توجه به لایه‌های واقعیت شهری با ویژگی‌های علّی، تأکید بر ابعاد فطری انسان در تعیین اهداف مطلوب و برنامه‌ریزی، به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی، احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها و خواسته‌های واقعی جامعه شهری، به‌کارگیری خلاقیت ارزشی و توجه به هماهنگی و هم‌گرایی اجزاء در هنر و زیبایی شهر و غیره. به‌این ترتیب در این پژوهش تلاش شد تا زاویه‌ای کوچک از اندیشهٔ واقع‌گرایی اسلامی به روی دانش برنامه‌ریزی شهری گشوده شود.

واژگان کلیدی

برنامه‌ریزی شهری، واقع‌گرایی اسلامی، علامه طباطبایی، شهر زنجان.

* نویسندهٔ مسئول مکاتبات: v.rabieifar@tabriziau.ac.ir

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

مقدمه

برنامه‌ریزی فعالیتی است که بشر از آغاز بدان مشغول بوده است، زیرا هیچ اقدامی نیست که برای رسیدن به هدف خاصی طرح‌ریزی شود، مگر آن‌که شامل برنامه‌ریزی باشد (Heilhurst 1991,150). این در حالی است که در طول چند دهۀ اخیر، برنامه‌ریزی شهری از حالت مجموعه‌ای از روش‌ها و فنون کاربردی به سطح یک دانش میان‌رشته‌ای ارتقاء پیداکرده‌است که رابطه‌ای تنگاتنگ با نظریه‌های فلسفی و علوم اجتماعی نیز دارد. در این شرایط، برنامه‌ریزی شهری بدون اتکا به دستاوردهای علوم اجتماعی و بهره‌گیری از نظریه‌های مربوط به برنامه‌ریزی نمی‌تواند به اهداف اساسی خود در جهت ایجاد سکونتگاه‌های انسانی‌تر و باکیفیت‌تر برسد (Mehdizadeh et al. 2006, 3). این نظریه‌ها به‌طور مستقیم مبتنی بر نظریه‌ها و مکاتب فلسفی و اجتماعی است که به شناخت‌شناسی و روش‌شناسی مربوط می‌شود. در این راستا، انواع الگوهای دانش برنامه‌ریزی شهری در عرصۀ جهانی ازجمله الگوهای برنامه‌ریزی جامع، راهبردی، دموکراتیک و ارتباطی مطرح‌شده است. الگوهای برنامه‌ریزی مطرح شده، از نظام فکری دنیای غرب نشئت می‌گیرند در این رهگذر، کشورهای همچون ایران از تأثیرات و نفوذ این نظام فکری در دانش برنامه‌ریزی شهری بی‌نصیب نمانده است. این در حالی است که فعالیت و اثرات برنامه‌ریزی، نباید به صورتی نگریسته شود که گویی برنامه‌ریزی یک فعالیت مستقل و امری جدا از مابقی جامعه است، بلکه برنامه‌ریزی یک فعالیت در زمینه‌های سیاسی و اقتصادی مربوط به خود است، زیرا این زمینه‌ها است که به‌طور قابل‌توجهی ماهیت و اثرات فعالیت برنامه‌ریزی را شکل و ساختار می‌بخشد (Taylor 2014, 135). این برنامه‌ریزی، همواره در همۀ کشورها در چارچوب یک شرایط نهادی انجام می‌گیرد و این ساختارهای نهادی و سازمانی کشورها و حتی شهرها و منطقه‌های در سطح جهان، از تنوع بسیار زیادی برخوردار هستند. به این واقعیت، این نکته را نیز باید افزود که ویژگی‌های فعالیت برنامه‌ریزی در هریک از این ساختارهای نهادی نیز با تغییر شرایط (تغییرات اقتصادی، اجتماعی، جمعیتی، فرهنگی، سیاسی و غیره) دگرگون می‌شوند و به‌هیچ‌وجه ثابت نیستند و این گفتمان برنامه‌ریزی را نمی‌توان به‌سادگی، جهان‌شمول تلقی کرد (Ajlali et al. 2016, 320). به‌این ترتیب، هر نظریه و الگویی که در برنامه‌ریزی شهری شکل می‌گیرد، متأثر از زمینه‌های ارزشی و فرهنگی یک نظام فکری آن جامعه است. بنابراین باید به آنچه هر نظریه‌ای از آبشخور فکری خود دریافت می‌کند، توجه کرد و آنچه را که متناسب با نظام فلسفی و ارزشی جامعۀ کشور نیست و گاهی متضاد با این مجموعۀ فکری ما است، کنار گذاشت تا بتوان از اثرات زیان‌بار بلندمدت آن مصون ماند. بنابراین، در این برهه از سیر زمانی، دانش برنامه‌ریزی شهری کشور و وجود چالش‌های بنیادین ازجمله دنباله‌روی، بی‌هویتی، کالایی‌شدن انسان در جامعۀ شهرسازی کشور، استفاده از الگوها و طرح‌های تاریخ‌مصرف گذشته در برنامه‌ریزی شهری، بحران نظریه‌پردازی و نظام فکری متشتت و متناقض در نظام برنامه‌ریزی شهری، لزوم انجام تحقیقات بوم محور در برنامه‌ریزی شهری در ابعاد مختلف آن در راستای ارزش‌ها و هویت‌های مادی و معنوی کشور بسیار چشمگیر است. اما در این میان، یکی از مکاتب فلسفی که می‌تواند در دانش برنامه‌ریزی شهری نقش اساسی داشته باشد، رئالیسم[۳] اسلامی است. رئالیسم اسلامی، بر اساس هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی رئالیسمی علامه طباطبایی تبیین می‌شود و ادراکات اعتباری، نظریۀ ابتکاری علامه طباطبایی است که از مباحث معرفت‌شناسی آن نشئت می‌گیرد (Yazdani Moghaddam 2006,16). تحقیق حاضر، در نظر دارد با بهره‌گیری از رویکرد فوق، به‌منظور تحقق برنامه‌ریزی شهری اسلامی، به این امر مهم دست یازد. پس سؤال اصلی پژوهش بدین گونه مطرح می‌شود؛ راهبردهای برنامه‌ریزی شهری در پرتو اندیشۀ رئالیسم اسلامی کدام

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

هستند؟ درواقع، این تحقیق می‌خواهد به روش کیفی و با راهبرد پس‌کاوی، به پایش و تبیین راهبردهای برنامه‌ریزی شهری مبتنی بر اندیشهٔ رئالیسم اسلامی علامه طباطبایی بپردازد.

۱. مبانی نظری: رئالیسم اسلامی و نظریهٔ اعتباریات

رئالیسم اسلامی یا مکتب فلسفی واقع‌گرایانه، عنوانی است که بر فلسفهٔ محمدحسین طباطبایی گذاشته‌شده است. در فلسفهٔ رئالیسم اسلامی، عقل با کمک حس و توان تجزیه‌وتحلیل، خود منبع اصلی شناخت وجود و ماهیت است و به گونه‌های مختلف آن را درمی‌یابد و راه را برای دریافت‌های عمیق و رسیدن به بینش می‌گشاید (Salimi 2012, 59-55). هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی واقع‌گرایی اسلامی که تشکیل‌دهندهٔ مبانی فلسفی مکتب واقع‌گرایی اسلامی است در ادامه، به تفکیک موردبررسی قرار می‌گیرند. قابل‌ذکر است که ادراکات اعتباری واقع‌گرایی اسلامی علامه طباطبایی، ازلحاظ موقعیت موضوع در مبانی فلسفی، جزء زیرمجموعه معرفت‌شناختی محسوب می‌شود اما به دلیل اهمیت آن، در تحقیق حاضر، به شکل منفک موردبررسی قرارگرفته است.

۱-۱. هستی‌شناختی در اندیشهٔ علامه طباطبایی

هستی‌شناسی در اساس، با دو پرسش اصلی سروکار دارد، وجود چیست؟ چه اموری در عالم، وجود دارند؟ (Fath Ali et al 2002, 24). رئالیسم هستی‌شناختی در مقابل شک‌گرایی و ایدئالیسم هستی‌شناختی قرار می‌گیرد که منکر وجود واقعیات بیرونی است و مدعی است که عالمی خارج از فکر و ذهن وجود ندارد (Abbas 2003, 55-56). طبق نظر علامه، واقع و خارج وجود دارد و این واقع نیز قابل شناخت است (Abbas 2003, 62) و حقیقی بودن و مطابق با واقع بودنِ ادراکات انسان (فی‌الجمله) بدیهی است (Tabatabai 1956, 140). به‌این ترتیب، هستی‌شناسی در واقع‌گرایی اسلامی مبتنی بر واقعیات ذهنی و عینی است و لایه‌لایه بودن هستی و واقعیت‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد.

۱-۲. معرفت‌شناختی در اندیشهٔ علامه طباطبایی

علامه، خاستگاه (منبع) معرفت‌های انسان را جهان غیب، قلب، عقل، طبیعت، جامعه و تاریخ می‌داند و معتقد است که انسان به کمک ابزارهای وحی و الهام، کشف و شهود، استدلال و حس و تجربه می‌تواند به انواع شناخت‌ها دست یابد (Azhdari 2006). ایشان شناخت حسی، عقلی و شهودی را سه روشِ کسب معرفت حقیقی معرفی می‌کند و وحی و الهام و فطرت را از مصادیق شهود، به شمار می‌آورد (Nazarene & Izzy 2016,171). علامه طباطبایی، رویکردی رئالیستی نسبت به معرفت دارد و معرفت حقیقی را علم و یقین مطابق با واقع، می‌داند و البته این معرفت و یقین هم امری ثابت و دائمی است. یکی از گام‌های بلند علامه طباطبایی، در مباحث معرفت‌شناسی، توجه به اصلِ تفکیک علوم حقیقی از علوم اعتباری است. از دیدگاه علامه طباطبایی، تمامی ادراکات بشری به دو بخش ادراکات حقیقی و ادراکات اعتباری تقسیم‌شده‌اند و بسیاری از علوم در حوزهٔ ادراکات اعتباری قرار می‌گیرند که باید با آن‌ها به‌گونه‌ای دیگر تعامل کرد (Kamali & Akbarian 2015, 100). پس، معرفت‌شناسی در واقع‌گرایی اسلامی، مبتنی بر ادراک اعتبارات است و به عبارتی، پدیده را از پنجرهٔ اعتباریات موردمطالعه و شناخت قرار می‌دهد. درعین‌حال، تلفیق علوم تجربی/عینی اثبات‌گرایی و علوم عقلی/ ذهنی تفسیرگرایی و علوم نقلی را هم برای موضوعات لازم می‌داند.

۱-۳. انسان‌شناختی در اندیشهٔ علامه طباطبایی

ازنظر علامه، انسان موجودی است مرکب از جسم و روح و آنچه اصالت دارد و در تمام مراحل حیات انسان وجود دارد، روح محسوب می‌شود و جاودانگی روح به تجرد آن است و تا روز قیامت باقی و فناناپذیر می‌ماند (Yavari 2007,41). از منظر ایشان، انسان موجودی است که از شأن حقیقی خود که عبارت از حیات توحیدی (وجودی) است، هبوط کرده است

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

و به این دلیل که عالم کثرات را اصیل پنداشته، درگیر آن شده است. بنابراین، این عالم برای انسان جایگاه و منزل حقیقی نیست و انسان باید از دامان این کثرات، به‌وسیلهٔ معرفت حقیقی و حضوری به جایگاه اصلی خود صعود کند (Ganjali & Rahimi 2016,154). در یک تقسیم‌بندی و نگاهی دیگر، می‌توان هفت ساحت را در انسان‌شناسی علامه، برشمرد که عبارت‌اند از: ساحت جسمانی، عاطفی، عقلانی، اخلاقی، اجتماعی، هنری و دینی که هریک رسالت و کارکرد خاص خود را دارند (Mousavi Moghaddam & Alizmani 2011, 74-75). براین اساس، در انسان‌شناسی واقع‌گرایی اسلامی، خدامحوری حاکم است و برای انسان ماهیت و هویت اجتماعی قائل است و نیازهای مادی انسان را توأمان با نیازهای معنوی آن مورد تأکید قرار می‌دهد.

۱-٤. ادراکات اعتباری در اندیشهٔ علامه طباطبایی

نظریهٔ ادراکات اعتباری که به قول استاد مطهری از ابتکارات علّامه است، استعداد و قابلیت به‌کارگیری در حوزه‌های دانشی گوناگون را دارد؛ اما تاکنون بیشتر از دیدگاه فلسفهٔ اخلاقی و دانش اجتماعی موردتوجه قرارگرفته است (Yazdani Moghaddam 2006,16). اعتباریات به دو دستهٔ «پیش از اجتماع» و «پس از اجتماع» تقسیم می‌شود. به نظر می‌رسد که این بحث را بتوان این‌طور هم تقریر کرد که اعتباریات پیش از اجتماع، همان اعتباریات عمومی و ثابت هستند و ریشه، در ساختار وجود آدمی دارند و اعتباریات پس از اجتماع، اعتباریات خصوصی هستند که متعلق آن‌ها آفریده‌های آدمی است و تغییر می‌کنند (Mosleh 2013,32). اعتباریات پیش از اجتماع ناظر به فرد است یعنی شخص، قبل از تشکیل جامعه، یک دسته از اعتباریات را خلق می‌کند و افعالی را بر اساس آن‌ها انجام می‌دهد (Afshar Kermani & Ghavanloo 2010,107). اعتباریات پیش از اجتماع شامل؛ اصل وجوب، حُسن و قبح، اخف و اسهل، اصل استخدام و اجتماع، اصل متابعت علم است (Tabatabai 1956, 202-216). اعتباریات، تشکیل‌دهندهٔ سازه‌ها، مفاهیم و مکانیسم‌های به‌کاررفته در علوم اعتباری ازجمله دانش برنامه‌ریزی شهری است و ازاین‌رو، مفاهیم اعتباری، تقدم وجودی و مرتبه‌ای نسبت به تحقق برنامه‌ریزی شهری دارد. انسان‌ها بر پایهٔ نیازها و ضرورت‌های اجتماعی خود، در شهر و روستایی که در آن زندگی می‌کنند، اعتباریات مخصوص به خود را دارند و سایر انسان‌ها در شهرهای دیگر، ممکن است نیاز به خلق اعتباریات دیگری داشته باشند و همچنین به میزانی که نیازهای افراد و جوامع شهری پیچیده‌تر می‌شود، به همان اندازه، انسان‌ها به خلق اعتباریات پیچیده‌تری دست می‌زنند. این اعتباریات اجتماعی، در تمامی ابعاد زندگی شهروندان، پیوسته، در حال تغییر و تکثیر است. درواقع، رابطهٔ بین برنامه‌ریزی شهری و اعتباریات اجتماعی یک رابطهٔ متقابل و دوطرفه است. یعنی ضرورت تشکیل جوامع، بر اساس مکانیسم اعتبار استخدام و اجتماع، نیاز به ایجاد سکونتگاه انسانی همچون شهرها را به وجود می‌آورد و به‌تبع آن، نیاز جدیدی با عنوان دانش برنامه‌ریزی شهری شکل می‌گیرد. از طرفی با شکل‌گیری دانش برنامه‌ریزی شهری، پرداختن به نیاز جدیدی جهت ایجاد اعتباریات نو، ضرورت پیدا می‌کند که آن، می‌تواند تدوین نظریه‌ها و الگوهای برنامه‌ریزی شهری باشد.

۲. روش‌شناسی

پژوهش حاضر، به روش کیفی و با راهبرد پس‌کاوی انجام‌شده است. آزمون مدل، به روش داده‌بنیاد از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته و باز از ساکنان، متخصصان و مدیران شهر زنجان انجام‌گرفته است. نوع تحقیق ازلحاظ ماهیت و روش، به‌صورت توصیفی- تحلیلی و اکتشافی است و بر اساس هدف، با توجه به موضوع آن، از نوع تحقیق بنیادی و کاربردی محسوب می‌شود. در خصوص جامعهٔ آماری تحقیق حاضر نیز باید اظهار کرد، جامعهٔ آماری تحقیق، طبق رویکرد کمّی شامل شهروندان شهر زنجان است، با توجه به اینکه مراجعه به تمام ساکنان شهری و به عبارتی، تمام‌شماری در تحقیق حاضر امکان‌پذیر نیست، از روش نمونه‌گیری آماری، فرمول کوکران برای تعیین حجم (تعداد)

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

جدول ۱: روش نمونه‌گیری تحقیق و تعداد نمونه آن
Table 1: Research sampling method and sample number

نمونه‌گیری احتمالی			نمونه‌گیری غیر احتمالی		
از ساکنان			متخصصان		مسئولان و مدیران
محله حسینیه	محله اسلام‌آباد	محله آزادگان	دانشگاهی	مهندسین	شهرداری و مسکن و شهرسازی و استانداری
۲۷	۲۷	۲۷	۵	۵	۵

نمونه استفاده شد که با استفاده از فرمول کوکران و با مقدار خطای ۰,۰۵ و سطح اطمینان ۹۵٪، ۳۸٤ نفر به‌عنوان نمونهٔ آماری انتخاب شدند. اما با عنایت بر اینکه تحقیق حاضر کیفی است و نیاز به مطالعهٔ عمیق دارد، از ابزار مصاحبه برای کسب اطلاعات استفاده‌شده است. بالتبع، تعداد نمونه کم خواهد بود زیرا اصولاً یک‌سوم الی یک‌چهارم نمونهٔ آماری کمّی برای نمونهٔ آماری کیفی انتخاب می‌شود. بر اساس یک‌چهارم نمونهٔ آماری کمّی، تعداد نمونه جهت انجام مصاحبه ۹٦ نفر، مشخص شد. اما از آنجایی که برای آزمون، راهبردهای اولیه به شیوهٔ استقرایی با روش داده بنیاد از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته و باز، جهت جمع‌آوری و ساماندهی داده‌ها انجام گرفت، کفایت یا اشباع نظری ملاک عمل تعداد نمونه‌ها قرار داده شد. در مطالعهٔ حاضر، به تعداد ٤٥ نمونه مصاحبه انجام شد که از مصاحبهٔ شمارهٔ بیست به بعد، تکرار در پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در بیشتر سؤالات مشاهده شد و از مصاحبهٔ شمارهٔ سی به بعد، مفاهیم و مصادیق راهبردها کاملاً تکراری شده و به اشباع نظری رسیده بود، اما برای کسب اطمینان تجربی تا مصاحبهٔ شمارهٔ ٤٥ روند کار، ادامه پیدا کرد.

برای انتخاب نمونه‌های آماری تحقیق از دو نمونه‌گیری متفاوت استفاده‌شده است: ۱) نمونه‌گیری احتمالی (علمی یا تصادفی/کمی) که مشتمل بر دو نمونه‌گیری است؛ الف) نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی‌شده: با توجه به ساختار جمعیتی شهر زنجان که متشکل از قشرها و طبقات گوناگون است، پس، این روش ازلحاظ نوع نمونه‌گیری، مبتنی بر نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی‌شده است. ب) نمونه‌گیری احتمالی مکانی (ناحیه‌ای) یا خوشه‌ای: با توجه به توزیع متوازن جغرافیایی نمونه‌ها، محلات، مورد ملاک قرار گرفت. پس برای انتخاب تعداد محلات نمونه از روش نمونه‌گیری احتمالی مکانی استفاده‌شده است. جهت احتراز از توضیحات مطالب و افزایش حجم کار، به روش نمونه‌گیری غیراحتمالی تحقیق و تعداد نمونهٔ آن نیز در جدول شماره ۱ اشاره‌شده است (Khaki 1999,122؛Hafez Nia 1998, 162).

برای شناخت و درک بهتر وضعیت برنامه‌ریزی و توسعهٔ شهر زنجان، به شکل خلاصه، وضعیت شهرسازی و توسعه کالبدی-فضایی شهر مذکور تبیین می‌شود (Habibi et al. 2008,75-95): ۱) از آغاز تا عصر صفوی: تحولات کالبدی شهر زنجان نشان می‌دهد آثار و بقایای نخستین استقرار شهر که در اصطلاح کهن دژ نامیده می‌شود تا سال ۱۳۰۰ هجری شمسی پابرجا بوده و در جریان احداث (خیابان فرهنگ) تسطیح شده است. ۲) از عصر صفوی تا شروع دوره قاجار: مهم‌ترین تحولات کالبدی این دوره، ایجاد حصار، قلعه و خندق در اطراف شهر و توسعهٔ کالبدی شهر به‌طرف شمال به علت محدودیت‌های طبیعی بوده است. بافت قدیمی و فرسودهٔ فعلی، باوجود تهاجم‌ها و ویرانی‌های مکرر هنوز پابرجا و در اوج بالندگی و سرزندگی است. ۳) شکل‌گیری بافت تاریخی شهر اسلامی در دوره قاجار: نقش‌یابی شهر زنجان در دورهٔ قاجار با تغییر در ساختارها و الگوهای زیست همراه می‌شود. به عبارتی، رشد شهر و اهمیت شهر زنجان از دورهٔ قاجاریه به وجود آمده است (Habibi et al. 2008,75-81). ٤) ورود تفکرات مدرنیستی و سرآغاز مداخلات ساختاری (۱۳۰٤-۱۳٤۰): نخستین مداخلات در بافت‌های شهری زنجان در دههٔ اول سال ۱۳۰۰ شمسی و هم‌زمان با هجوم موج نوگرایی در خیابان‌کشی‌ها آغاز شد. ۵) شهرسازی جدید، گسست سازمان فضایی و شروع اسکان غیررسمی (۱۳٤۰- ۱۳۵۳): در این دوره، شهرنشینی و شهرگرایی وارد مرحلهٔ جدیدی می‌شود و رشد کالبدی شهر به‌صورت سریع، بافت قدیم را دچار تحول و تخریب می‌کند.

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

شهر زنجان از یک حالت ایستایی شهرنشینی وارد یک مرحله رشد شتابان می‌شود. ٦) گسترش سکونتگاه‌های خودرو و حومه‌نشینی (۱۳۵۳–۱۳٦۷): در این دوره، هجوم ناگهانی روستائیان به شهر، موجب رشد قارچ‌گونهٔ بافت در جوار روستاهای اطراف شهر و حاشیهٔ خارجی شهر شد. در طرح جامع مصوّب سال ۱۳۵۷ شمسی، بدون در نظر گرفتن ارزش‌های فضایی–کالبدی، محدوده بافت قدیم تکیهٔ اصلی خود را بر الگوی شطرنجی استوار می‌کند. ۷) ناکارآمدی و آشفتگی بافت قدیم، توسعهٔ شدید بافت جدید (۱۳٦۷–۱۳۸٤): گسترش شدید افقی شهر، دگرگونی ساختار کالبدی خارج از کنترل، عدم توجه به توان‌ها و قابلیت‌های درون‌شهری، از عمده‌ترین ویژگی‌های این دوره در شهر است. با توجه به اینکه شهر زنجان، بر اساس تقسیمات کالبدی سال ۱۳۹۰، از ۳ منطقه تشکیل‌شده است، سعی شد از هر منطقه شهری، یک محله به‌عنوان نمونه آماری مکانی انتخاب شود. در تحقیق حاضر، سه محله؛ ۱) محلهٔ حسینیه: با وضعیت اقتصادی و اجتماعی متوسط با قدمت زمانی بالا و مستقر در بافت تاریخی شهر، ۲) محلهٔ اسلام‌آباد: با وضعیت اقتصادی و اجتماعی پایین با قدمت زمانی متوسط و مستقر در بافت سکونتگاه‌های غیررسمی شهر، ۳) محلهٔ آزادگان: با وضعیت اقتصادی و اجتماعی نسبتاً بالا با قدمت زمانی کم و مستقر در بافت جدید شهر، از بین محلات شهر زنجان جهت مطالعه انتخاب شده‌اند. خلاصه‌ای از ویژگی‌های محلات موردمطالعه در جدول شماره ۲ ارائه‌شده است.

جدول ۲: خلاصه‌ای از ویژگی‌های مناطق موردمطالعه (Zanjan Detailed Plan, 2006)

Table 2: Summary of characteristics of the study areas (Zanjan Detailed Plan, 2006)

مشخصه/محلات	محله حسینیه	محله اسلام‌آباد	محله آزادگان
تعداد جمعیت	۲۰۶۸	۳۳۸۴۵	۶۴۵۹
مساحت (هکتار)	۱۹٫۶	۹۹٫۵۰	۲۰٫۵
وضعیت اقتصادی و اجتماعی	متوسط	پایین	نسبتاً بالا
قدمت زمانی	بالای ۵۰–۴۰ سال	۲۰ — ۴۰ سال	۱۰– ۲۰ سال
نوع بافت‌های شهری	بافت تاریخی	سکونتگاه‌های غیررسمی	بافت جدید برنامه‌ریزی‌شده

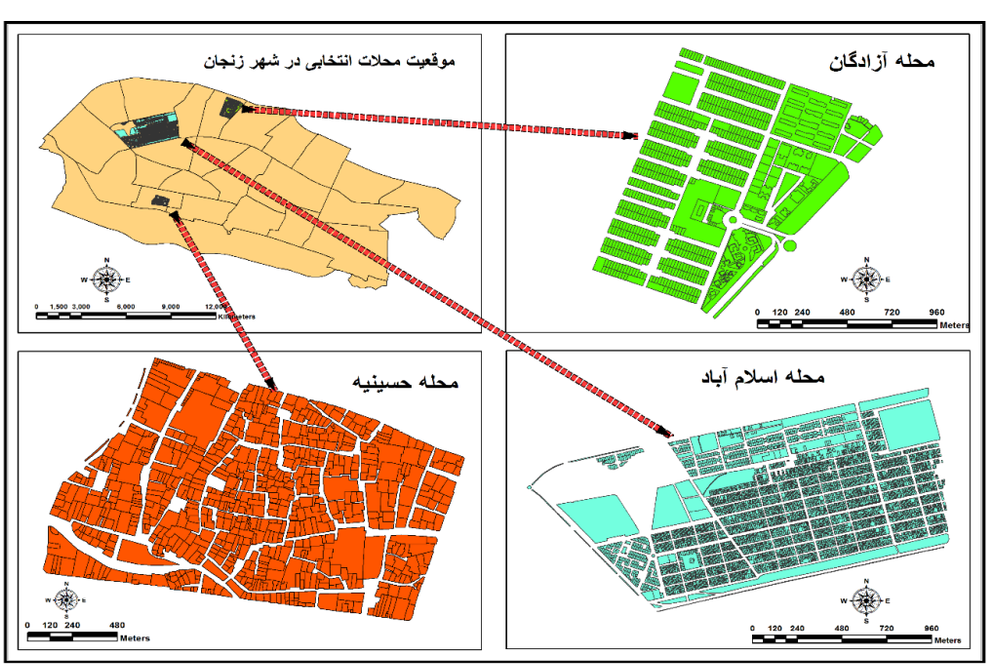

تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی مناطق موردمطالعه

Fig. 1: Geographical location of the study areas

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

جدول ۳: ویژگی‌های نمونه آماری (Field Studies, Fall 2019)
Table 3: Statistical Sample Properties (Field Studies, Fall 2019)

شاخص	ویژگی	تعداد	درصد	شاخص	ویژگی	تعداد	درصد
سن	جوان (۲۰ تا ۳۵)	۱۵	۳۳,۳	جنسیت	مرد	۲۸	۶۲,۲
	میانسال(۵۵-۳۵)	۲۸	۶۲,۲		زن	۱۷	۳۷,۸
	سالخورده (۵۵ +)	۲	۴,۴	شغل	کارگر	۲	۴,۴
میزان تحصیلات	بی‌سواد	۰	۰		کارمند	۸	۱۷,۸
	ابتدایی	۳	۶,۷		دانشجو	۷	۱۵,۶
	سیکل	۵	۱۱,۱		خانه‌دار	۷	۱۵,۶
	دیپلم	۱۲	۲۶,۷		آزاد	۹	۲۰
	لیسانس	۹	۲۰		سایر	۱۲	۲۶,۷
	ارشد و دکترا	۱۶	۳۵,۶				

موقعیت جغرافیایی محلات موردمطالعهٔ سه‌گانه (محله حسینیه، محله اسلام‌آباد و محله آزادگان) در شهر زنجان در تصویر ۱ آورده شده است.

در توزیع پرسش‌نامه، از هر گروه جمعیتی برای گردآوری اطلاعات، مصاحبه به‌عمل‌آمده است، به‌طوری‌که میزان مشارکت زنان در پاسخ به سؤالات، ۳۷,۸ درصد و میزان مشارکت مردان ٦٢,٢ درصد است. ویژگی‌های نمونه آماری(پاسخ‌دهندگان) در جدول شماره ۳ به‌تفصیل آورده شده است.

برای بررسی روایی تحقیق، از شاخص نسبت روایی محتوایی (CVR) بهره گرفته شد. با عنایت به جدول، حداقل مقدار CVR قابل‌قبول بر اساس تعداد متخصصان نمره‌گذار، تعداد متخصصان تحقیق حاضر برای آزمون روایی محتوایی ۱۵ نفر از متخصصان (مقطع دکترا و اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌ها (۹ نفر) و دانشجویان دکترای سال آخر (٦ نفر) در رشته شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری) بوده‌اند. از آنجائی که تعداد متخصصان ۱۵ نفر بودند، پس مقدار CVR سؤالات باید بالای ۰,٤۹ درصد باشد. در ادامه مقدار CVR برای تک‌تک سؤالات (راهبردها) موردمحاسبه قرار گرفت که در ادامه، نتایج آزمون روایی محتوایی در جدول شماره ٤ آورده شده است.

برای بررسی پایایی تحقیق، باید اظهار کرد از آنجائی که تحقیق به‌عنوان یک پژوهش کیفی معتقد به اصل فرااثباتگرایی است اما باوجوداین در تحقیق حاضر، برای افزایش دادن قابلیت اعتماد از انواع فنون کیفی زیر، جهت بالا بردن پایایی مصاحبه بهره برده شده است. نخست اینکه از پایایی، در حین اجرای مصاحبه از آموزش مصاحبه‌گر، تبیین و نحوهٔ پرسیدن سؤال‌ها و تهیهٔ راهنمای مصاحبه، تشریح سؤالات به زبان خود مصاحبه‌شوندگان، استفاده شد. دیگر اینکه، از روش‌های سه سوسازی (مثلث سازی) داده‌ها یعنی مصاحبه و جمع‌آوری داده‌ها از مکان‌های مختلف شامل ۱-محله حسینیه (با وضعیت اقتصادی و اجتماعی متوسط با قدمت زمانی بالا و مستقر در بافت تاریخی شهر)، ۲- محله اسلام‌آباد (با وضعیت اقتصادی و اجتماعی پایین با قدمت زمانی متوسط و مستقر در بافت سکونتگاه‌های غیررسمی شهر)، ۳- محله آزادگان (با وضعیت اقتصادی و اجتماعی نسبتاً بالا با قدمت زمانی کم و مستقر در بافت جدید شهر) و از افراد و اشخاص مختلف مشتمل بر (ساکنان سه‌گانه، متخصصان شهرسازی، مسئولان و مدیران شهر زنجان) انجام‌گرفته است.

۳. یافته‌ها: راهبردهای اولیه و آزمون (پس کاوی) شده برنامه‌ریزی شهری

۳-۱. راهبردهای اولیه برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی

راهبردهای اولیهٔ برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی، به تأسی و استفاده از تجربیات جهانی برنامه‌ریزی شهری و

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

جدول ۴: محاسبه مقدار CVR در سؤالات (راهبردها) تحقیق
Table 4: Calculation of CVR value in research questions

	راهبردها	مقدار CVR	در پروسه آزمون قرار گرفت	از آزمون کنار گذاشته شد
۱.	الزامی بودن توجه به لایه‌های سه‌گانه شهری (تجربی، رویدادی و واقعی) با ویژگی‌های علّی	۰,۷۳	✓	
۲.	کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه	۰,۷۳	✓	
۳.	تقویت اجتماع‌محوری و توسعه اجتماع محلی	۰,۷۳	✓	
۴.	حفظ مصالح و افزایش منافع همگانی و سرمایه اجتماعی شهرها	۰,۸۶	✓	
۵.	توزیع منافع و مسئولیت شهر در بین همه افراد جامعه	۰,۷۳	✓	
۶.	تأکید بر شناخت اصول ثابت (نیازهای فردی) و تعیین اصول متغیر (اجتماعی)	۰,۲		✓
۷.	احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها، انتظارات و خواسته‌های واقعی جامعه شهری	۱	✓	
۸.	افزایش مشارکت و مسئولیت مردم در برنامه‌ریزی شهری	۰,۸۶	✓	
۹.	تأکید بر تدریجی، مستمر و فرآیندی- انسانی بودن توسعه شهر	۰,۷۳	✓	
۱۰.	جاری ساختن عدالت در برنامه‌ریزی	۰,۸۶	✓	
۱۱.	به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی	۰,۷۳	✓	
۱۲.	تقویت نتیجه و فایده محوری برنامه‌ریزی در عمل	۰,۳۳		✓
۱۳.	اتخاذ اهداف مطلوب مبتنی بر نیاز فطرت الهی انسان	۰,۴۶		✓
۱۴.	تأکید بر ابعاد فطری انسان در برنامه‌ریزی	۰,۶	✓	
۱۵.	تقویت سازگاری هنر و زیبایی باهدف و غرض انسان و جامعه	۰,۲۰		✓
۱۶.	ایجاد تناسب، هماهنگی و هم‌گرایی در اجزاء	۰,۷۳	✓	
۱۷.	به‌کارگیری خلاقیت در برنامه‌ریزی و طراحی مبتنی بر واقعیت‌های زمینه‌ای و ارزش‌های معنوی هویت‌بخش شهر	۰,۴۶		✓
۱۸.	آفرینش رابطه متقابل و متعادل انسان با محیط پیرامون	۰,۶	✓	
۱۹.	به‌کارگیری پتانسیل‌های محیط، حفظ و تقویت آن در برنامه‌ریزی‌ها	۰,۶	✓	
۲۰.	تأکید بر متغیر بودن اصول برنامه‌ریزی با تغییر شرایط و احتیاجات محیط طبیعی	۰,۷۳	✓	

دلالت‌های نظری-مفهومی[۲] برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی، استنتاج و استدلال شده است. به عبارتی راهبردهای اولیه، امتزاجی از راهبردهای برنامه‌ریزی شهری الگوهای برنامه‌ریزی (جامع، راهبردی، دموکراتیک و ارتباطی) و دلالت‌های نظری-مفهومی برنامه‌ریزی شهری است و نقطهٔ تلاقی مبانی واقع‌گرایی اسلامی با الگوهای چهارگانهٔ غالب برنامه‌ریزی جهان است. دیاگرام فرایند ارتباطی مدل اولیهٔ برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی، در زیر آورده شده است. قبل از تبیین راهبردها، اهم راهبردهای برنامه‌ریزی شهری به تفکیک الگوهای برنامه‌ریزی جامع، راهبردی، دموکراتیک و ارتباطی که در بخش مبانی و ادبیات برنامه‌ریزی شهری تحقیق، موردمطالعه قرار گرفت در جدول ذیل بیان‌شده است. در ادامه، راهبرد برنامه‌ریزی شهری در واقع‌گرایی اسلامی بر اساس دلالت‌های نظری-مفهومی برنامه‌ریزی آن به تفکیک مبانی معرفتی شهرسازی مورد تبیین قرارگرفته است و چگونگی ارتباط راهبردها با دلالت‌های نظری- مفهومی برنامه‌ریزی در جداول پایان هر مبانی معرفت شهرسازی برای تک‌تک راهبردها بیان‌شده است و نوع راهبرد، که «آیا راهبرد جدید است یا استنتاجی از الگوهای چهارگانه (جامع، راهبردی، دموکراتیک و ارتباطی) است»، نیز مشخص شده است. در این بخش به سبب بالا بودن حجم کار، دیگر از تشریح همهٔ راهبردها اجتناب می‌شود و تنها به توضیح یک نمونه از راهبردها؛ ۱) الزامی بودن توجه به لایه‌های مختلف شهری با ویژگی‌های علّی، اکتفا می‌شود.

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

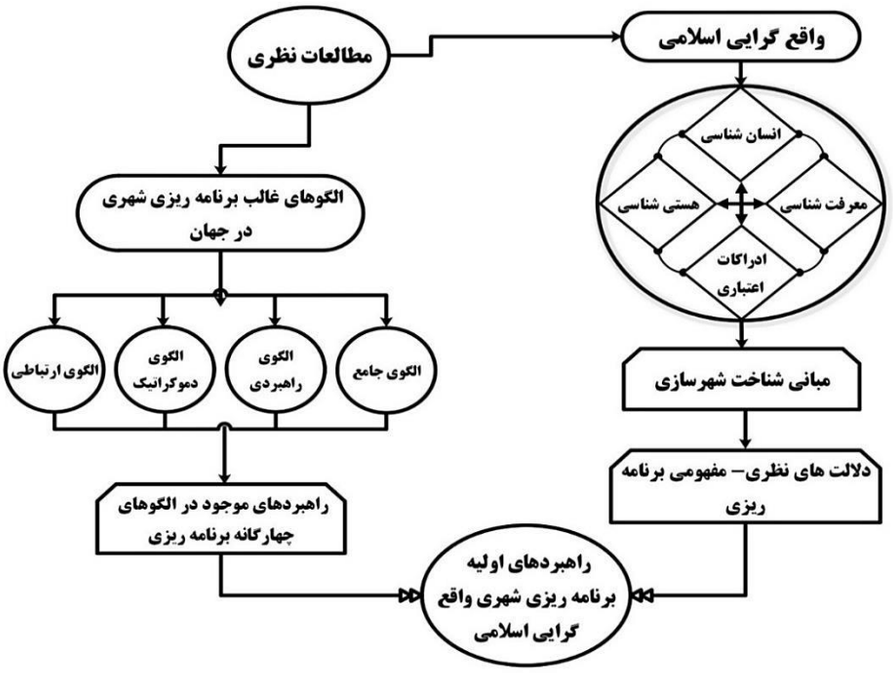

تصویر۲: دیاگرام فرایند ارتباطی مدل اولیه برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی
Fig. 2: Communication Process Diagram of the Early Urban Planning Model of Islamic Realism

جدول ۵ : اهم راهبردهای برنامه‌ریزی شهری به تفکیک الگوهای برنامه‌ریزی جامع، راهبردی، دموکراتیک و ارتباطی
Table 5: The Most Important of Urban Planning Strategies by Separating Comprehensive, Strategic, Democratic and Communication Planning Patterns

ردیف	راهبرد الگوی جامع	راهبرد الگوی راهبردی	راهبرد الگوی دموکراتیک	راهبرد الگوی ارتباطی
۱	تأکید بر اندیشهٔ کالبدی، هندسی و اقتصادی شهر	تأکید بر اندیشهٔ کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و محیطی	تأکید بر اندیشهٔ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی	تأکید بر اندیشهٔ سیاسی در شهر
۲	به‌کارگیری عقلانیت علمی و ابزاری	به‌کارگیری عقلانیت علمی	به‌کارگیری عقلانیت جمعی	به‌کارگیری عقلانیت ارتباطی
۳	جامعیت و تمامیت‌گرایی در برنامه‌ریزی	به‌کارگیری نگاه منطقه‌ای (کل‌نگری و تمرکز بر راهبرد کلی)	تمرکز بر مشارکت مردمی و مردم‌سالاری	تأکید بر ارتباط و گفتمان در برنامه‌ریزی
۴	تأکید بر فن محوری، تخصص و نخبه‌گرایی	ایجاد انعطاف‌پذیری، پویایی و سلسله مراتبی	به‌کارگیری عدالت اجتماعی، آزادی و برابری	تأکید بر تسهیل‌گری، مشارکت و آموزش
۵	تأکید بر کامل، تفصیلی و قطعی بودن برنامه‌ها	تلفیق عوامل برنامه‌ریزی با عوامل اجرایی و مشارکت عمومی	ایجاد حق مشارکت برابر برای تمام اعضای جامعه	فهم‌پذیری، اخلاص و حق‌گویی در مشارکت‌ها
۶	به‌کارگیری تمرکزگرایی و فردگرایی در برنامه‌ریزی	تأکید برنهادهای اجتماعی و ارزش‌های بومی و محلی (از پایین به بالا)	اجتماع‌محوری و کثرت‌گرایی در برنامه‌ریزی	تأکید بر مقیاس‌های محلی، کثرت‌گرایی و اجتماع‌محوری
۷	تأکید بر دولتی و بوروکراتیکی (از بالا به پایین) بودن	تأکید بر تدریجی و گام‌به‌گام بودن و چشم‌انداز سازی	تأکید برنهادهای غیر حکومتی، نهادهای مردمی و شوراهای محلی	مذاکره و مباحثه با همهٔ گروه‌های ذی‌نفع در برنامه‌ریزی
۸	تأکید بر پیش‌بینی پذیر و خطی بودن برنامه‌ریزی	تمرکز بر مسائل کلیدی و حیاتی و فرایند چرخه‌ای	تأکید بر نقش اجتماعات محلی و و فرایند مشارکتی	تمرکز بر فرایند تعاملی و تفسیری
منبع: (Mehdizadeh et al 2006,3), (Ajlali et al 2016,320), (Eliaszadeh Moghaddam 2011), (Daneshpour 2011),(Hosseini 2013), (Haj Yusefi 2017), (Ziyari et al 2009),(Sharifzadegan & Shafiei 2014), (Rafi'ian & Marufi 2011), (Saeedi Razvani & Nourian 2015), (Healey, 2003). ، (Pirzadeh, 2008), Steinberg, 2005), (Pincetly, 2006), (Halla, 2007)				

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

یـک نمونـه از راهبردهـای اولیـه برنامـه‌ریـزی شـهری واقع‌گرایی اسلامی، بر اساس استنتاج از دلالـت‌هـای نظـری- مفهومی برنامه‌ریزی و راهبردهای برنامه‌ریزی شهری موجـود شهرسازی جهان به تفکیک مبانی معرفتی شهرسازی در ذیـل، مـورد تشـریح قرارگرفتـه اسـت. اعتبـاری و مفهـومی بـودن ساختارها و پدیده‌های شهری مبتنی بر دو راهبرد الزامی بودن توجه به لایه‌های مختلف شهری با ویژگی‌های علّی و کشـف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه است که در ادامه، به تشریح راهبـرد الزامـی بـودن توجـه بـه لایه‌های مختلف شهری با ویژگی‌های علّی پرداخته می‌شود.

رئالیست استعلایی، واقعیت را دارای سه سطح می‌داند، الف) سـطح تجربـی؛ کـه شـامل تجـارب مـا اسـت کـه در آزمایشگاه به دست می‌آوریم. ب) سطح بالفعـل؛ کـه شـامل رخدادهای در حال وقوعی است که ممکن اسـت بـه ادراک و تجربه درنیامده باشد و ازاین‌رو متمـایز از سـطح تجربـی است. ج) سطح واقعی؛ که شامل مکانیسم‌های مولدی است کـه تولیدکننـدۀ جریـان رخـدادها هسـتند و منظـور از مکانیسم‌ها، طریقۀ عمل کردن توان‌های علّی است (Tohidi nasab & Foruzandeh 2013,130). لایـه‌هـای فـوق، در برنامه‌ریزی شهری به‌این شرح قابل‌شناسایی و پایش اسـت؛ ۱) لایـۀ (سـطح) اول: در برنامـه‌ریـزی شـهری، یـک‌سِـری اقـدامات و پـروژه‌هـایی اجـرا مـی‌شـوند کـه از قـوانین و مکانیسم‌های ثابتی برخوردار هستند، یعنی تـوالی رخـدادها در همه زمان و مکان، امـری ثابـت و دائمـی و یـک قـانون همیشگی است. ترکیبات بتن در سازه ساخت‌وسازها، وجود قـانون گـرانش و ثقـل زمـین در حرکـت آب‌هـا در شـبکۀ لوله‌کشی آب و فاضلاب‌ها در شـبکۀ فاضـلاب شـهری بـه عبـارتی اسـتفاده از آن نیروهـای ثقـل در سـطح زمـین در برنامه‌ریزی و طراحی زیرسـاخت‌هـای شـهری اسـت. ایـن تجربه‌ها در همۀ شهرهای کشور می‌تواند به‌کار گرفته شـود و نتیجۀ یکسانی خواهـد داشـت. ۲) لایـۀ (سـطح) دوم: در برنامه‌ریزی شهری، برنامه‌ها و طرح‌هایی که به منصـۀ عمـل می‌رسند از قوانین و مکانیسم‌های ثابتی برخوردار نیسـتند و می‌توانند در زمان و مکان‌های مختلفی، واکنش‌های متفاوتی داشته باشند و یک قانون دائمی و ثابتی نبـوده و نیسـت. بـه صـور مصـداقی اگـر شـما طرحـی ثابـت از یـک محلـه را بخواهید در چند نقطۀ شهری پیاده کنید این طرح محلـه، در هر پهنه و مکان شهری، نتایج و خروجـی متفـاوتی خواهـد داشت که هیچ‌وقت بین مکان‌های مطروحـه، ثابـت و یکـی نخواهد بود. درواقع قانون "الف آنگـاه ب" در ایـن کـار و لایه صادق نیست. پس این اتفاقاتی است که در برنامه‌ریزی شهری صورت می‌پذیرد و در هیچ زمان و مکانی نمی‌توانـد تجربۀ ثابت و یکسانی باشـد و یـک قاعـدۀ جهـان‌شـمولی نیست. ۳) لایۀ (سطح) سوم: در دانش برنامه‌ریـزی شـهری، یک‌سِری قوانین و مکانیسم‌هایی وجود دارند که ارتباطی بـه بالفعل شدن یا حادث شدن و تجربه شدن یا آزمایش شـدن ندارند و همین‌طور نمی‌توان آن‌ها را در یـک چـارچوب یـا نیروهای علّی ثابتی مورد آزمون و آزمایش قرارداد. امـا ایـن لایه، به شکل مستقیم و غیرمستقیم برنامـه‌ریـزی شـهری را تحت تأثیر و به عبارتی تحت سیطرۀ خود قـرار مـی‌دهـد و لایۀ دوم یا رویدادهای شـهری بسـیاری را در شـهر، شـکل می‌دهد. به صور مصداقی می‌توان از جهان‌بینی و ایدئولوژی یک جامعه، به‌عنوان لایۀ واقعـی یـادکرد کـه بـر اسـاس آن رخدادهایی همچون شکل‌گیری شهرهای مـذهبی، محـلات مبتنی بر مسجد و کلیسا محور و غیره شکل مـی‌گیرنـد کـه برنامه‌ریزی شهر را تحت تـأثیر قـرار مـی‌دهنـد. پـس، ایـن مکانیسم‌های مولد در شهرها وجود دارند چه آن سازوکارها توسط ساکنان و متخصصان امر آن‌ها شناخته شود یا شناخته نشود. اگرچه دستیابی معرفت بـه آن‌هـا آسـان نیسـت ولـی غیرقابل شناخت هم نیستند و امکان معرفـت بـه آن توسـط متفکران جامعه وجود دارد. راهبردها و دلالت‌هـای نظـری- مفهـومی آن، در اعتبـاری و مفهـومی بـودن سـاختارها و پدیده‌های شهری، در جدول شماره ٦ بیان‌شده است.

مدل اولیه برنامه‌ریزی شهری واقـع‌گرایـی اسـلامی بـه تفکیک مبانی فلسفی، مبانی معرفتی شهرسازی، دلالت‌هـای نظری-مفهومی برنامه‌ریزی و راهبردهای برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی در تصویر شـماره ۳ آورده شـده است.

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

جدول ۶: راهبردها و دلالت‌های نظری- مفهومی آن در اعتباری و مفهومی بودن ساختارها و پدیده‌های شهری
Table 6: Strategies and Its theoretical-conceptual implications in Contingent and conceptuality of urban structures and phenomena

مبانی شناخت شهرسازی	دلالت‌های نظری- مفهومی برنامه‌ریزی	راهبردهای برنامه‌ریزی شهری	منابع راهبردهای پیشنهادی
اعتباری و مفهومی بودن ساختارها و پدیده‌های شهری	- لایه‌بندی (تجربی، رویدادی و واقعی) و ماهیت تبیینی ساختارها و پدیده‌های شهری	▪ الزامی بودن توجه به لایه‌های مختلف شهری با ویژگی‌های علّی	❁ پیشنهادی جدید
	- موجودیت ساختارها و مکانیسم‌های بنیادین و مولد در جامعه	▪ کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه	❁ پیشنهادی جدید

۳-۲. تحلیل محتوای کیفی راهبردهای اولیه در چهارچوب استراتژی پس‌کاوی

انواع تحلیل محتوای کیفی در زمینهٔ ایجاد طبقه‌ها و به‌کارگیری آن‌ها برای داده‌ها و چگونگی تحلیل نتایج، متفاوت هستند. با عنایت به اینکه تحقیق حاضر، از استراتژی پژوهشی پس‌کاوی تبعیت می‌کند، بنابراین کدگذاری اولیه، مبتنی بر مکتب واقع‌گرایی اسلامی و مدل اولیه، حاصل‌شده از مبانی نظری است. به عبارت دیگر، مفاهیم اصلی برای طبقه‌بندی کدهای اولیه بر اساس مکتب فوق و نظریهٔ اعتبارات بوده است. به‌این ترتیب، طبقات اصلی بر اساس مدل نظری تحقیق، قبل از انجام مطالعهٔ میدانی تعیین‌شده است اما برای آزمون طبقات، مدل اولیه به شیوهٔ استقرایی با روش داده‌بنیاد از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته و باز جهت جمع‌آوری و ساماندهی داده‌ها انجام گرفت تا از این طریق، مصادیقی از مفاهیم، ترجمه مکانی و تعمیم‌ها در هستارهای واقعی جامعهٔ شهر زنجان به‌دست آید و طبقات پیشین مدل نیز در صورت نیاز اصلاح شود و همین‌طور برای داده‌هایی که نمی‌توانستند در طبقات قبلی قرار بگیرند، طبقات جدیدی نیز به روش داده‌بنیاد ساماندهی شد.

مرحلهٔ اول، آماده‌سازی اطلاعات: مرحلهٔ آماده‌سازی، در هر دو رویکرد استقرایی و قیاسی مشابه است. در رویکرد استقرائی مفاهیم از داده‌ها استخراج می‌شود، اما در تحلیل محتوای قیاسی، ساختار تحلیل بر اساس دانش قبلی است. باوجوداین، هیچ قانون منظمی برای تحلیل داده‌ها وجود ندارد. مرحلهٔ آماده‌سازی با انتخاب واحد تحلیل آغاز می‌شود. واحد تحلیل می‌تواند یک کلمه یا یک مضمون باشد. بر اساس سؤال تحقیق، واحد تحلیل می‌تواند یک حرف، کلمه، جمله، بخشی از صفحه یا کلمات، تعدادی از مشارکت‌کنندگان در بحث یا زمان مورداستفاده در بحث باشد (Adel Mehraban 2015,38). در مرحلهٔ اول، واحد تحلیل تحقیق مشخص شد. با توجه به اینکه تحلیل محتوا به روش قیاسی انجام می‌گیرد، موضوع کار تحقیق، آزمون (پس کاوی) مدل اولیه حاصل‌شده از مطالعه و ادراک مبانی نظری تحقیق در شهر زنجان است. واحد تحقیق در رسالهٔ حاضر، مبتنی بر انجام مصاحبه از شهروندان شهر زنجان و مسئولان و متخصصان شهری است که بر اساس نمونه‌گیری هدفمند و تصادفی انتخاب شد که در بخش روش‌شناسی تحقیق حاضر، به این موضوع اشاره شده است و جهت احتراز از تکرار مطالب، مجدداً این مطالب تبیین نمی‌شوند.

مرحلهٔ دوم، ساماندهی اطلاعات: برای سازمان‌دهی اطلاعات، می‌توان از هر دو ماتریس ساخت‌یافته و ساخت نیافته بهره برد. با استفاده از یک ماتریس مقوله‌بندی ساخت‌یافته، همه داده‌ها مرور و در زیر مقولات مرتبط گنجانده می‌شوند. این کار می‌تواند هم‌زمان با فرایند مرور داده‌ها و یا پس از پایان یافتن یک مرور اولیهٔ صورت گیرد (Tabrizi 2014,129). در این راستا، محقق در تحقیق حاضر، به تبعیت از مصاحبهٔ نیمه ساختاریافته تحقیق، در ساخت ماتریس جهت ساماندهی اطلاعات حاصل‌شده از مصاحبه‌ها از ماتریس نیمه ساخت‌یافته استفاده کرده است. درواقع، در این مرحله، جهت ساماندهی و تحلیل (فنون تقلیل اطلاعات)

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

تصویر ۳ : دیاگرام راهبردهای اولیه برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی

Fig. 3: Diagram of early urban planning strategies from the perspective of Islamic realism

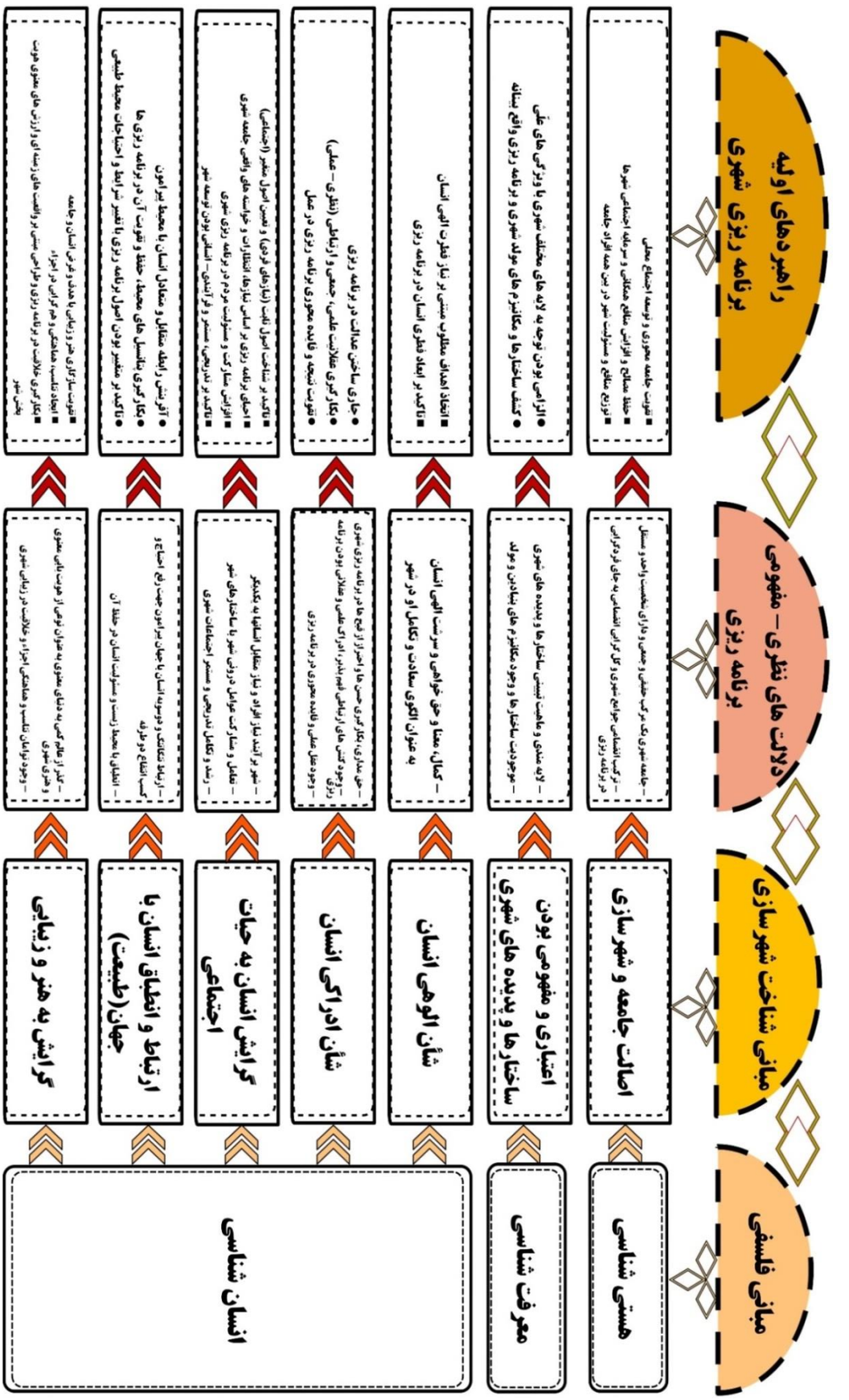

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

داده‌های حاصل‌شده از روش میدانی (مصاحبه) به روش داده‌بنیاد، به تفکیک تک‌تک سؤالات عمل شده است، اولاً، مفاهیم و داده‌های موردنیاز گردآوری و ماتریس تحلیل بر اساس سؤالات پرسش‌نامه ترسیم شد. ثانیاً، طرح رمزگذاری اولیه یا به عبارتی واحدهای معنی و مضمون‌ها، به شکل تحلیل محتوای آشکارا، پنهان و نهفتهٔ موجود در موضوع، شناسایی و بازنمود شد که در فیلد بیانات (پاسخ‌های) مصاحبه‌شوندگان به زبان علمی بیان شده است. ثالثاً، واحدهای معنی ارائه‌شده به شکل خلاصه و فشرده کدگذاری شد که در ستون مفاهیم کلیدی و تفسیری حاصل‌شده از مصاحبه (عصاره گیری) مرقوم شده است. در ادامه، مفاهیم و کدهای استخراج‌شده بر اساس مشابهت موضوعی طبقه‌بندی و مقوله‌بندی فرعی و اصلی بیان‌شده است. در جداول زیر برای هرکدام از سؤالات مصاحبه،

جدول ۷: ماتریس تحلیل راهبرد الزامی بودن توجه به لایه‌های سه‌گانهٔ شهری با ویژگی‌های علّی
Table 7: Matrix Analysis of the Strategy of Required Attention to Triple Urban Layers with Causal Properties

پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان	– واقعیت‌های فراشهری؛ ساختار اقتصادی کلان، التقاط ساختار اقتصادی کشور، اقتصاد مبتنی بر پول، اقتصاد چرخشی پول مبتنی بر عایدات فروش نفت – مدیران و مسئولان شهر زنجان تحت گروه‌های فشار (صاحبان قدرت و ثروت) قرار دارند. – ائتلاف قدرت‌های متکی بر اقتصاد زمین، در شهر زنجان بیشتر است. – حاکم بودن گفتمان مبتنی بر رانت – ساختار اقتصادی مبتنی بر اقتصاد زمین، شهر زنجان را به هرسویی هدایت کرده است. – ذی‌نفعان و ذی‌نفوذ ازجمله شهرداری، بنیاد مسکن، مسکن و شهرسازی و شرکت‌های تعاونی زمین به‌عنوان اثرگذارترین لایه‌ها در شهر زنجان – تعداد کثیری از مسئولان و تصمیم گیران، تخصص تصمیم‌گیری در خصوص شهر زنجان را ندارد. – فقر اقتصادی جامعه سبب شکل‌گیری رویدادهای شهری همچون مسکن مهر در شهر زنجان شد. – نبود محرک‌های اقتصادی سبب جذب سرمایه‌های سرگردان و به‌تبع آن، بورس بازی زمین و سوداگری مسکن برنامه‌ریزی شهری زنجان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. – وابستگی به اقتصاد نفتی به‌جای مردم، عامل رشد و توسعهٔ شهر زنجان است. – اقتصاد سیاسی، حاکم بر برنامه‌ریزی شهری در زنجان است. – شرکت‌های تعاونی زمین از طریق خرید اراضی پیرامون شهر و با افزایش محدوده قانونی شهر در قالب طرح‌های آماده‌سازی زمین بدون ضابطه شهرسازی و با اعمال سلیقه‌های شخصی شهرک‌های جدید مثل الهیه و غیره را شکل داده‌اند. – طرح‌های جامع و تفصیلی شهر زنجان و طرح‌های موضعی و موضوعی کلان در سال‌های گذشته، رکن برنامه‌ریزی شهر زنجان بوده است.	
مفاهیم کلیدی و تفسیری حاصل‌شده از مصاحبه	▪ طرح‌های جامع و تفصیلی شهر زنجان ▪ طرح ساماندهی بافت فرسوده زنجان ▪ طرح‌های موضعی مثل سبزه‌میدان، خیابان‌کشی‌های امام و سعدی ▪ طرح مسکن مهر زنجان ▪ نهضت باغ‌شهری پیرامون شهر زنجان	▪ اقتصاد چرخشی پول مبتنی بر عایدات فروش نفت ▪ اقتصاد مبتنی بر اقتصاد زمین ▪ اقتصاد سیاسی و اقتصاد نفتی ▪ صاحبان قدرت و ثروت در زنجان ▪ بورس‌بازی زمین و سوداگری مسکن ▪ فقر اقتصادی جامعه ▪ ذی‌نفعان و ذی‌نفوذ دولتی و غیردولتی ▪ مدیران و مسئولان شهر زنجان ▪ شرکت‌های تعاونی زمین ▪ گفتمان مبتنی بر رانت
دسته‌بندی مفاهیم کلیدی بر اساس مشابهات و ارتباط بین آن‌ها	لایهٔ رویدادی شهر زنجان	لایهٔ واقعی شهر زنجان
طبقه‌بندی در یک طبقه بزرگ‌تر	الزامی بودن توجه به لایه‌های واقعیت شهری (رویدادی و واقعی) با ویژگی‌های علّی	

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

ماتریس تحلیل طراحی‌شده ارائه شده است. قابل‌ذکر است پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان یعنی شهروندان محلات سه‌گانه و مسئولان و متخصصان شهر زنجان، به شکل ترکیبی برای ماتریس راهبردها ساماندهی و تحلیل‌شده است. با توجه به حجم بالای کار، یک مورد از تحلیل ماتریس‌ها در مطلب زیر، بیان‌شده است.

مرحلهٔ سوم، گزارش: مقولاتی که در ماتریس مقوله‌بندی اولیه وجود نداشتند و در فرایند تحقیق شناسایی شدند، پس از سامان‌یابی به شیوهٔ استقرایی، می‌توانند برای تکمیل و اصلاح نظریه‌ها و فرضیه‌های اولیه در یک متن خاص به کار آیند (Tabrizi 2014, 129-130). در مرحلهٔ قبل، ساماندهی اطلاعات حاصل‌شده از مصاحبه در قالب واحدهای معنی، مفاهیم، مقوله فرعی و مقوله اصلی بیان شد. با عنایت بر اینکه از تحلیل محتوای کیفی به روش داده‌بنیاد برای راستی‌آزمایی طبقات (راهبردهای) حاصل‌شده از مدل اولیه تحقیق استفاده‌شده است، طبقات (راهبردها) در بستر واقعی جامعهٔ شهری زنجان و با نگاه متخصصان و ساکنانی که شهر را تجربه می‌کنند، مورد تفحص و محک قرار گرفتند و بسیاری از زوایای پنهان موضوع آشکار شدند و درنتیجه، علاوه بر اینکه اکثریت طبقات در میدان عمل مورد تأیید قرار گرفتند، حتی این امر، منجر به افزایش تعدادی از طبقات به طبقات قبلی مدل در تحقیق حاضر شد. قابل‌ذکر است طبقات قبلی، در مرحلهٔ انجام مصاحبه‌ها برای پاسخ‌دهنده، به همراه مثال‌ها و مصداق‌های طبقات (راهبردها) به شکل کامل تعریف و تشریح می‌شد، بعد مصاحبه‌شونده در قالب سؤالات، مفاهیم ترجمه مکانی و نشانه‌های آن را در محلات خود (حسینیه، اسلام‌آباد و آزادگان) و شهر زنجان بیان می‌کرد و در پایان سؤالات، از مصاحبه‌شونده خواسته می‌شد نظرها و پیشنهادهای اصلاحی خود را در خصوص طبقات قبلی، مفاهیم و موضوعات مغفول مانده از دید مصاحبه‌گر و سؤالات بیان کند.

۳-۳. تبیین راهبردهای آزمون شدهٔ برنامه‌ریزی شهری

راهبردهای برنامه‌ریزی شهری ازلحاظ راستی‌آزمایی در چهار طیف، دسته‌بندی‌شده است. طیف اول، راهبردهای رد شده است که شامل چهار راهبرد است که راهبردهای ذکر شده در ادامه، را در برمی‌گیرد: ۱) توزیع منافع و مسئولیت شهر در بین همهٔ افراد جامعه، ۲) تأکید بر شناخت اصول ثابت (نیازهای فردی) و تعیین اصول متغیر (اجتماعی)، ۳) نتیجه و فایده محوری برنامه‌ریزی در عمل، و ٤) تقویت سازگاری هنر و زیبایی باهدف و غرض انسان و جامعه. در راهبردهای مذکور، در مرحلهٔ روایی آزمون (شاخص نسبت روایی محتوایی) پرسش‌های مصاحبه از مرحلهٔ آزمون کنار گذاشته‌شده‌اند. طیف دوم، راهبردهای تأییدشده است که اکثریت راهبردها (هشت راهبرد) در این گروه قرار دارد. درواقع، این راهبردها هم در مرحله روایی آزمون و هم در مطالعات میدانی (مصاحبه)، مورد موافقت و پذیرش ساکنان و متخصصان شهر زنجان قرار گرفت. طیف دوم، شامل راهبردهایی است همچون: ۱) کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه، ۲) تقویت اجتماع‌محوری و توسعهٔ اجتماع محلی، ۳) حفظ مصالح و افزایش منافع همگانی و سرمایه اجتماعی شهرها، ٤) احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها، انتظارات و خواسته‌های واقعی جامعه شهری، ۵) تأکید بر تدریجی، مستمر و فرآیندی- انسانی بودن توسعهٔ شهر، ٦) جاری ساختن عدالت در برنامه‌ریزی، ۷) به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی (نظری- عملی) و ۸) تأکید بر متغیر بودن اصول برنامه‌ریزی با تغییر شرایط و احتیاجات محیط طبیعی.

طیف سوم، راهبردهای اصلاحی است که بر اساس اطلاعات حاصل‌شده از مصاحبه‌ها، ادغام و تصحیح شد که مشتمل است بر راهبردهای: ۱) الزامی بودن توجه به لایه‌های واقعیت شهری (رویدادی و واقعی) با ویژگی‌های علّی، ۲) ایجاد مشارکت و توزیع مسئولیت و منافع بین مردم در برنامه‌ریزی شهری، ۳) تأکید بر ابعاد فطری انسان در تعیین اهداف مطلوب و برنامه‌ریزی، ٤) به‌کارگیری خلاقیت ارزشی و توجه به هماهنگی و هم‌گرایی اجزاء در هنر و زیبایی شهر و ۵) آفرینش رابطهٔ متقابل و متعادل انسان با محیط در راستای به‌کارگیری پتانسیل‌های محیط، حفظ و تقویت آن. طیف چهارم، شامل راهبردهایی است که بر پایهٔ نظرات و

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

خواسته‌های ساکنان و متخصصان شکل‌گرفته است، ازجمله: ۱) راهبرد بهبود و ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان ۲) نتیجه محوری و تحقق‌پذیری برنامه‌ها و طرح‌های شهری. در جدول زیر، راهبردهای آزمون شده برنامه‌ریزی شهری در چهار طیف مشخص تبیین شده است. با عنایت بر آزمون راهبردهای تحقیق، می‌توان اظهار کرد که راهبردهای استنتاجی از دلالت‌های نظری و مبانی معرفتی شهرسازی در میدان عمل، با واقعیت‌های شهر زنجان مورد محک قرار گرفت و درنهایت، راهبردها بعد از اصلاح، مورد تأیید قرار گرفتند.

جدول ۸ : راهبردهای آزمون (پس کاوی) شده برنامه‌ریزی شهری
Table 8: Tested Strategies (Retroductive) of Urban Planning

ردیف	راهبردهای آزمون (پس کاوی) شده برنامه‌ریزی شهری					
	راهبردهای اولیه (حاصل‌شده از مبانی و تجربیات)	آزمون (راستی آزمایی)				راهبردهای نهایی (آزمون شده در مطالعات میدانی)
		رد	تأیید	اصلاح	اضافه	
1	تقویت اجتماع‌محوری و توسعه اجتماع محلی		●			تقویت اجتماع‌محوری و توسعه اجتماع محلی
۲	حفظ مصالح و افزایش منافع همگانی و سرمایه اجتماعی شهرها		●			حفظ مصالح و افزایش منافع همگانی و سرمایه اجتماعی شهرها
۳	توزیع منافع و مسئولیت شهر در بین همه افراد جامعه	●				رد
۴	الزامی بودن توجه به لایه‌های مختلف شهری با ویژگی‌های علّی			●		الزامی بودن توجه به لایه‌های واقعیت شهری (رویدادی و واقعی) با ویژگی‌های علّی
۵	کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری و برنامه‌ریزی واقع‌بینانه		●			کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری در راستای برنامه‌ریزی واقع‌بینانه
۶	اتخاذ اهداف مطلوب مبتنی بر نیاز فطرت الهی انسان			●		تأکید بر ابعاد فطری انسان در تعیین اهداف مطلوب و برنامه‌ریزی
۷	تأکید بر ابعاد فطری انسان در برنامه‌ریزی			●		
۸	جاری ساختن عدالت در برنامه‌ریزی		●			جاری ساختن عدالت در برنامه‌ریزی
۹	به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی (نظری- عملی)		●			به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی (نظری- عملی)
۱۰	نتیجه و فایده محوری برنامه‌ریزی در عمل	●				رد
۱۱	تأکید بر شناخت اصول ثابت (نیازهای فردی) و تعیین اصول متغیر (اجتماعی)	●				رد
۱۲	احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها، انتظارات و خواسته‌های واقعی جامعه شهری		●			احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها، انتظارات و خواسته‌های واقعی جامعه شهری
۱۳	افزایش مشارکت و مسئولیت مردم در برنامه‌ریزی شهری			●		ایجاد مشارکت و توزیع مسئولیت و منافع بین مردم در برنامه‌ریزی شهری
۱۴	تأکید بر تدریجی، مستمر و فرآیندی- انسانی بودن توسعه شهر		●			تأکید بر تدریجی، مستمر و فرآیندی- انسانی بودن توسعه شهر
۱۵	آفرینش رابطه متقابل و متعادل انسان با محیط پیرامون			●		آفرینش رابطه متقابل و متعادل انسان با محیط در راستای به‌کارگیری پتانسیل‌های محیط، حفظ و تقویت آن
۱۶	به‌کارگیری پتانسیل‌های محیط، حفظ و تقویت آن در برنامه‌ریزی‌ها			●		
۱۷	تأکید بر متغیر بودن اصول برنامه‌ریزی با تغییر شرایط و احتیاجات محیط طبیعی		●			تأکید بر متغیر بودن اصول برنامه‌ریزی با تغییر شرایط و احتیاجات محیط طبیعی
۱۸	تقویت سازگاری هنر و زیبایی باهدف و غرض انسان و جامعه	●				رد
۱۹	ایجاد تناسب، هماهنگی و هم‌گرایی در اجزاء			●		به‌کارگیری خلاقیت ارزشی و توجه به هماهنگی و هم‌گرایی اجزاء در هنر و زیبایی شهر
۲۰	به‌کارگیری خلاقیت در برنامه‌ریزی و طراحی مبتنی بر واقعیت‌های زمینه‌ای و ارزش‌های معنوی هویت‌بخش شهر			●		
۲۱					●	بهبود و ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان
۲۲					●	نتیجه محوری و تحقق‌پذیری برنامه‌ها و طرح‌های شهری

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

نتیجه‌گیری

زمینه‌های ارزشی و فرهنگی، نظام فکری و فلسفی آن جامعه است که مسبب اصلی شکل‌گیری و هدایت نظریه‌ها و الگوهای برنامه‌ریزی شهری خاص خود است. در این میان، دانش برنامه‌ریزی شهری به‌منظور ارتقاء کیفی فضاهای زیست شهری باید بر پایهٔ شناخت دقیق انسان، ویژگی‌های جسمی و حالات روحی و روانی و همچنین نیازهای مادی و معنوی او باشد. در راستای تأیید، شمولیت و شناخت عمیق‌تر راهبردهای برنامه‌ریزی شهری و همچنین کاربردی و بومی‌کردن آن‌ها، با هستارهای واقعی جامعهٔ شهر زنجان، مورد راستی آزمایی قرار گرفت و بدین گونه، راهبردهای برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی آزمون شده، ساخته‌وپرداخته شد که راهبردها شامل موارد زیر هستند:

تقویت اجتماع‌محوری و توسعه اجتماع محلی، حفظ مصالح و افزایش منافع همگانی و سرمایه اجتماعی شهرها، الزامی بودن توجه به لایه‌های واقعیت شهری (رویدادی و واقعی) با ویژگی‌های علّی، کشف ساختارها و مکانیسم‌های مولد شهری در راستای برنامه‌ریزی واقع‌بینانه، تأکید بر ابعاد فطری انسان در تعیین اهداف مطلوب و برنامه‌ریزی، جاری ساختن عدالت در برنامه‌ریزی، به‌کارگیری توأمان عقلانیت علمی، جمعی و ارتباطی (نظری-عملی)، احیای برنامه‌ریزی بر اساس نیازها، انتظارات و خواسته‌های واقعی جامعه شهری، ایجاد مشارکت و توزیع مسئولیت و منافع بین مردم در برنامه‌ریزی شهری، تأکید بر تدریجی، مستمر و فرآیندی- انسانی بودن توسعهٔ شهر، آفرینش رابطهٔ متقابل و متعادل انسان با محیط در راستای به‌کارگیری پتانسیل‌های محیط، حفظ و تقویت آن، تأکید بر متغیر بودن اصول برنامه‌ریزی با تغییر شرایط و احتیاجات محیط طبیعی، به‌کارگیری خلاقیت ارزشی و توجه به هماهنگی و هم‌گرایی اجزاء در هنر و زیبایی شهر، بهبود و ارتقاء کیفیت زندگی ساکنان و نتیجه محوری و تحقق‌پذیری برنامه‌ها و طرح‌های شهری.

همچنین می‌توان اظهار کرد؛ لایه‌لایه بودن هستی و واقعیت‌های شهری، شناخت و ادراک اعتباری شهر، الهی بودن و ماهیت اجتماعی داشتن انسان و تأکید توأمان بر نیازهای مادی و معنوی آن، از اهمّ ویژگی‌های الگوی برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی محسوب می‌شود که در راهبردهای مربوط به آن، نیز جاری است. نتایج، بیانگر آن است که مفاهیم بنیادین برنامه‌ریزی شهری قابل‌تأملی در راهبردهای برنامه‌ریزی شهری از واقع‌گرایی اسلامی استنباط شده است که می‌تواند به‌عنوان قدم‌های نخستین و امیدوارکننده‌ای برای بومی‌سازی مبانی و تحقق برنامه‌ریزی شهری ایرانی-اسلامی مطرح شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده، با عنوان «تبیین الگوی برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی(مطالعه موردی: شهر زنجان)» است که با راهنمایی جناب آقای دکتر محمدتقی پیربابائی در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام‌گرفته است.

۲. قابل‌ذکر است بر اساس مطالعات انجام‌یافته در تحقیقات قبلی نویسندگان، مبانی معرفت (شناخت) شهرسازی و دلالت‌های نظری- مفهومی برنامه‌ریزی شهری از مبانی واقع‌گرایی اسلامی استنباط شده است که در ادامهٔ آن، در تحقیق حاضر، راهبردهای برنامه‌ریزی شهری موردبررسی قرار می‌گیرد.

3. Realism

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

منابع فارسی

اجلالی، پرویز، مجتبی رفیعیان، و علی عسگری. ۱۳۹۵. *نظریه برنامه‌ریزی، دیدگاه‌های سنتی و جدید*. تهران: نشر آگه، چاپ چهارم.

اژدری‌زاده. حسین. ۱۳۸۵. معرفت‌شناسی اجتماعی در اندیشه علامه طباطبایی(ره). *مجله پگاه حوزه* ۱۹٤.

افشار کرمانی، عزیز الله و فاطمه قوانلو. ۱۳۸۹. اعتباریات قبل از اجتماع از نظر علامه طباطبایی. *فصلنامه پژوهش ادبی* ۱۹: ۱۰۳-۱۲۸.

پیرزاده، حسین. ۱۳۸۷. *اصلاح نظام مدیریت توسعه شهری در ایران بر اساس رویکرد راهبردی*. تهران: انتشارات مسکن و شهرسازی.

تایلور، نایجل. ۱۳۹۳. *نظریه‌های برنامه‌ریزی شهری (از آغاز تاکنون)*. مترجم محمود شورجه. تهران: انتشارات مدیران امروز، چاپ دوم.

تبریزی، منصوره. ۱۳۹۳. تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی. *فصلنامه علوم اجتماعی* ۲۱(٦٤): ۱۰۵-۱۳۸.

توحیدی نسب، زینب، و مرضیه فروزنده. ۱۳۹۲. *رئالیسم انتقادی*. قم: نشر بوستان کتاب قم، چاپ اول.

حاج یوسفی، علی. ۱۳۹٦. تأثیر نحله‌های فلسفی و اجتماعی در برنامه‌ریزی اجتماعی. *فصلنامه مددکاری اجتماعی* ٦: ۵۰-٤٤.

حافظ نیا، محمدرضا. ۱۳۷۷. *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران: انتشارات سمت. چاپ اول.

حبیبی، کیومرث و احمد پوراحمد، و ابوالفضل مشکینی. ۱۳۸۷. *از زنگان تا زنجان*. زنجان: انتشارات دانشگاه زنجان. چاپ اول.

حسینی، سیدعلی. ۱۳۹۲. *اصول و مبانی برنامه‌ریزی شهری و روستایی*. تهران: ناشر دریای دانش، چاپ دوم.

خاکی، غلامرضا. ۱۳۷۸. *روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی*. تهران: کانون فرهنگی انتشارات درایت.

دانش‌پور، زهره. ۱۳۹۰. *درآمدی بر نظریه‌های برنامه‌ریزی با تأکید ویژه‌بر برنامه‌ریزی شهری*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی. چاپ دوم.

رفیعیان، مجتبی و سکینه معروفی. ۱۳۹۰. نقش و کاربرد رویکرد برنامه‌ریزی ارتباطی در نظریه‌های نوین شهرسازی. *نشریه آرمانشهر* ۷: ۱۲۰-۱۱۳.

زیاری، کرامت الله، حافظ مهدنژاد، و فریاد پرهیز. ۱۳۸۸. *مبانی و تکنیک‌های برنامه‌ریزی شهری*، چابهار: انتشارات دانشگاه چابهار.

سعیدی رضوانی، هادی و فرشاد نوریان. ۱۳۹٤. شهرسازی عدالت محور؛ رهیافتی پیشرو در برنامه‌ریزی شهری. *فصلنامه مطالعات شهری* ۳(۱۲): ٤۷-۵۸.

سلیمی، حسین. ۱۳۹۱. رئالیسم اسلامی و درک روابط بین‌الملل مدرن. *فصلنامه پژوهش سیاست نظری* ۱۲: ٤۹-۷۵.

شریف‌زادگان، محمدحسین، و امیر شفیعی. ۱۳۹۳. برنامه‌ریزی ارتباطی به‌عنوان رویکرد پیشنهادی برای برنامه‌ریزی شهری در مقیاس محلّات، *فصلنامه رفاه اجتماعی* ۱۵(۵٦): ۳۱۳-۲۸۱.

طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۳۳۵. *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. قم: دفتر انتشارات اسلامی، بنیاد علمی و فرهنگی شهید مطهری. جلد اول و جلد دوم.

طباطبایی، سید محمد حسین. ۱۳۷٤. *ترجمه تفسیر المیزان*. جلد ٤. قم: نشر دارالعلم، چاپ دهم، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

طباطبایی، سید محمدحسین. ۱۳۷٤. *ترجمه تفسیر المیزان*. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

عادل مهربان، مرضیه. ۱۳۹٤. *مروری بر تحلیل محتوای کیفی و کاربرد آن در پژوهش*. اصفهان: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی.

عباسی، ولی الله. ۱۳۸۲. رئالیسم هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی علامه طباطبایی. *فصلنامه ذهن* ۱٤:

فتحعلی، محمود و همکاران. ۱۳۸۱. *درآمدی بر مبانی اندیشه اسلامی*. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، چاپ اول.

کمالی، محمدمهدی، و رضا اکبریان. ۱۳۹٤. معرفت‌شناسی گزاره‌های اخلاقی بر مبنای نظریهٔ ادراکات اعتباری علامه طباطبایی. سال چهل و هشتم، شماره اول، *فلسفه و کلام اسلامی*.

گنجعلی، اسدالله، و احسان رحیمی. ۱۳۹۵. تحلیل مبانی انسان‌شناسی پارادایم‌های جامعه‌شناختی سازمان و مدیریت از منظر اندیشه‌های علامه طباطبایی. *دو فصلنامهٔ اسلام و مدیریت* ۹و ۸: ۱۵۹-۱۳۳.

مصلح، علی‌اصغر. ۱۳۹۲. ادراکات اعتباری علامه طباطبایی(ره) و مبنای طرحی فلسفی برای فرهنگ. نشریه حکمت و فلسفه ۹(٤): ٤٦-۲۷.

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

موسوی‌مقدم، سیدرحمت‌الله، و امیرعباس علیزمانی. ۱۳۹۰. ساحت‌های وجودی انسان از دیدگاه علامه طباطبایی. *فصلنامه اندیشه نوین* ۲۷: ۷۶-۵۳.

مهدی زاده، جواد و همکاران. ۱۳۸۵. *برنامه‌ریزی راهبردی توسعه شهری*. وزارت مسکن و شهرسازی: انتشارات نشر و طرح پیام سیما، چاپ دوم.

نظرنژاد، نرگس، و زهرا ایزی. ۱۳۹۵. موانع معرفت حقیقی از دیدگاه علامه طباطبایی. دو فصلنامه حکمت صدرایی ٤(۲): ۱۸۵-۱٦۹.

هیلهورست، ژوزف. ۱۳۷۰. *برنامه‌ریزی منطقه‌ای برداشت سیستمی*. ترجمه سیدغلامرضا شیرازیان، مرضیه صدیقی، سید ابوالقاسم حسینیون. تهران: انتشارات سازمان برنامه‌وبودجه، چاپ اول.

الیاس زاده مقدم، نصرالدین. ۱۳۹۰. بررسی و امکان‌سنجی جایگزینی الگوی برنامه‌ریزی ساختاری-راهبردی با الگوی برنامه‌ریزی جامع شهری در ایران. *نشریه آرمانشهر* ٦: ٤۸-۳۵.

یاوری، محمدجواد. ۱۳۸٦. آفرینش انسان و مراحل حیات او از منظر علامه طباطبایی. نشریه معرفت ۱٦(۱۲۱): ۲۵.

یزدانی مقدم، احمدرضا. ۱۳۸۵. *اعتباریات و مفاهیم بنیادین اعتباری در اندیشه سیاسی علامه طباطبایی*. شماره ۱۹۵، پگاه حوزه.

منابع انگلیسی

Abbas, V.O. 2003. *The ontological and epistemological realism of Allameh Tabatabaei Quarterly of Mind*. No. 14. [In Persian]

Adel Mehraban, M. 2015. *A Review on Qualitative Content Analysis and its Application in Research*. Isfahan: University of Medical Sciences and Health Services. [In Persian]

Afshar Kermani, A., and F. Ghavanloo. 2010. Pre-Community Credits by Allameh Tabataba'i. *Journal of Literary Research* 19: 103-128. [in Persian]

Ajlali, P., M. Rafiian, and A. Asgari. 2016. *Visual designs, traditional and new perspectives*. Tehran: agah Publishing, Fourth Edition. [In Persian]

Azhdari, H. 2006. *Social epistemology in the thought of Allameh Tabataba'i*. Pegah domain magazine, No. 194. [In Persian]

Daneshpour, Z. 2011. *An Introduction to Planning Theories with Special Emphasis on Urban Planning*. Shahid Beheshti University Press, Second Edition, Tehran. [In Persian]

Eliaszadeh Moghaddam, N. 2011. Investigation and Feasibility of Replacement of Structural-Strategic Planning Model with Comprehensive Urban Planning Model in Iran. *Armanshahr Journal* 6:48-35. [In Persian]

Fath Ali, M. and et al. 2002. *An Introduction to the Foundations of Islamic Thought*. Imam Khomeini Educational and Research Institute, first edition. [In Persian]

Ganjali, A., and E. Rahimi. 2016. Analysis of Anthropological Foundations of Sociological Paradigms of Organization and Management from the Viewpoints of Allameh Tabatabai. *Two Quarterly Journal of Islam and Management* 9(8): 139-133. [In Persian]

Habibi, K., A.Pour Ahmad, and A. Meshkini. 2008. *From Zangan to Zanjan*. First Edition, Zanjan: Zanjan University Press. [In Persian]

Hafez Nia, M.R. 1998. *Introduction to Research in Humanities*. First Edition, Tehran: Samt Publications. [In Persian]

Haj Yusefi, A. 2017. The Impact of Philosophical and Social Thoughts on Social Planning, *Social Work Quarterly* 6: 50-44. [In Persian]

Halla, F. 2007. SWOT Analysis of Strategic Urban Development Planning: The Case of Dar esSalaam city in Tanzania, Habitat International, vol 31, *Elsevier*: 130–142.

Healey, Patsy .2003. *Collaborative Planning in Perspective*. Planning Theory 2, no.

Heilhurst, J. 1991. *Regional planning*. Translated by Seyed Gholamreza Shirazian, Marzieh Sedighi, Seyed Abolghasem Hosseinion. Tehran: Program and Budget Organization Publications, first edition. [In Persian]

Hosseini, S.A. 2013. *Principles and Basics of Urban and Rural Planning*. Tehran: daryaye danesh Publisher, Second Edition. [In Persian]

Kamali, M.M., and R. Akbarian. 2015. Epistemology of ethical statements based on the theory of credit perceptions of Allameh Tabataba'i. Islamic Philosophy and Theology 45(1). [In Persian]

Khaki, G. 1999. *Research Methodology with an Approach to Theses Writing*. Tehran: Cultural Center of Daryat Publishing. [In Persian]

Mehdizadeh, J. and et al. 2006. *Strategic planning of urban development*. Ministry of Housing and Urban Planning: nashr Publication, Second Edition. [In Persian]

Mosleh, A.A. 2013. Credit Perceptions of Allameh Tabataba'i and the Basis of Philosophical Design for Culture. *Journal of Wisdom and Philosophy* 9(4): 27-27. [In Persian]

Mousavi Moghaddam, R., and A.A. Alizmani. 2011. Dimensions of Human Existence from the Viewpoint of Allameh Tabatabai. *Journal of Modern Thought* 27: 53-76. [In Persian]

Nazarene, N., and Z. Izzy. 2016. Obstacles to True Knowledge from the Viewpoint of Allameh Tabatabai. *The Two Quarterly*

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]

Wisdoms of Sadraei 4(2):169-185. [In Persian]
Pincetly, S. 2006. Conservation Planning in the West, Problems, New Strategies and Entrenched Obstacles, Geoforum, vol 37, *Elsevier*: 246 –255.
Pirzadeh, H. 2008. *Reforming Urban Development Management System in Iran Based on Strategic Approach*. Tehran: Housing and Urban Development Publications. [In Persian]
Rafi'ian, M., and S. Marufi. 2011. The Role and Application of Communication Planning Approach in New Urban Theories. *Armanshahr Journal* 7: 120-113. [in Persian]
Saeedi Razvani, H., and F. Nourian. 2015. Justice-Based Urbanism - A Leading Approach in Urban Planning. *Urban Studies Quarterly* 3(12): 47-58. [In Persian]
Salimi, H. 2012. Islamic Realism and Understanding of Modern International Relations. *Theoretical Policy Research Quarterly* 12: 49-75 [In Persian]
Sharifzadegan, M.H. and Shafiei, A. 2014. Communication Planning as a Proposed Approach for Urban Planning at the Neighborhood Scale. *Social Welfare Quarterly* 15(56): 281-313. [In Persian]
Steinberg, F. 2005. Strategic Urban Planning in Latin America: Experiences of Building and Managing the Future, Habitat International, vol 29, *Elsevier*.
Tabatabai, M.H. 1956. *Principles of Philosophy and the Method of Realism*. Qom: Islamic Publications Office, Shahid Motahari Scientific and Cultural Foundation. V I & II. [In Persian]
Tabatabai, M.H. 1995. *Translation of the Interpretation of Almizan*. Volume 4. Qom: Dar Al-Alam Publishing, Tenth Edition, Isfahan Ghaemiyeh Computer Research Center. [In Persian]
Tabatabai, M.H. 1995. *Translation of the Interpretation of Almizan*. Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani. Qom: Islamic publications of the Qom seminary. [In Persian]
Tabrizi, M. 2014. Qualitative Content Analysis from the Viewpoint of Inductive and Inductive ApproachesSocial *Science Quarterly* 21(64): 105-138. [In Persian]
Taylor, N. 2014. *Urban Planning Theories (From the Beginning to the Present)*. Translated by Mahmoud Shorjeh. Tehran: Moderators Today Publication, Second Edition. [In Persian]
Tohidi nasab, Z., and M. Foruzandeh. 2013. *Critical Realism*. Qom: Qom Book Publishing, first edition. [In Persian]
Yavari, M.J. 2007. The Creation of Man and the Stages of His Life from the perspective of Allameh Tabatabai. *Journal of Knowledge* 16(121): 25. [In Persian]
Yazdani Moghaddam, A.R. 2006. *Credits and Fundamental Concepts of Credit in Political Thought Allameh Tabatabai*. No. 195, Pegah Hosea. [In Persian]
Ziyari, K., Mahdenejad, H. and parhiz, f. 2009. *Principles and Techniques of Urban Planning*. Chabahar University Press. [In Persian]

[DOI: 10.29252/ciauj.5.1.4]